

01. Organ adlarının yer-yön ilişkili anlamları üzerine etimolojik ve semantik bir inceleme

Yahya Kemal BEYİTOĞLU¹

APA: Beyitoğlu, Y. K. (2023). Organ adlarının yer-yön ilişkili anlamları üzerine etimolojik ve semantik bir inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö12), 1-14. DOI: 10.29000/rumelide.1330361.

Öz

Söz varlığı, bir dilin sözlü ve yazılı kaynaklarında yer alan ve bir milletin kültürünü şekillendirip devamlılığını sağlayan en önemli öğelerden biridir. Söz varlığı, bir dilin kültürel ve tarihî mirasını yansıtması yanında dil incelemeleri, dil eğitimi ve dil bilimi çalışmaları bakımından da dikkat çeken bir konudur. Bir dilin oluşumundaki ilk sözcükler, o dilin “çekirdek” ya da “kalt” sözcükler adı verilen temel söz varlığını temsil eder. Dillerin temel söz varlığının ise insan ve insan gereksinimleri ekseninde geliştiği ve yaygınlaştığı söylenebilir. Bu bağlamda, organ adları dillerin temel söz varlıkları içerisinde öncelikli bir konumda yer almaktadır. Türkçedeki organ adları da ilk anlamlarına bağlı olarak kazandığı yan anlamlarla çok anlamlı ve oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu çalışmada, *Orhon Yazıtları* ile *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te tanıklanan ve yer-yön ilişkili anlamları *Güncel Türkçe Sözlük*, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*'de tespit edilen organ adları (*ağız, alın, arka, ayak, bağır, baş, bel, boğaz, boyun, burun, dış, göz, iç, kaş, kulak, yüz*), etimolojik ve semantik açılardan incelenmiştir. Böylece söz konusu organ adlarının dilin kullanımı, kültürel etkiler gibi özelliklere bağlı olarak gerçekleşen anlamsal ve biçimsel değişimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Söz konusu organ adlarının anatomik anlamları ile yer-yön ilişkili anlamları arasında biçim ve/veya işlev bakımından bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca *arka, iç, dış* sözcüklerinin başat anlamlarının anatomik olduğu ancak zamanla sözcüklerin bu anlamlarının kullanımdan düşerek yer-yön ilişkili anlamlarının yaygınlaştığı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Söz varlığı, temel söz varlığı, organ adları, etimolojik, semantik

An etymological and semantical investigation on the place-direction-related meaning of organ names

Abstract

Vocabulary is one of the most important elements in the oral and written sources of a language, shaping and maintaining the culture of a nation. Vocabulary is a subject that attracts attention in terms of language studies, language education and linguistics studies as well as reflecting the cultural and historical heritage of a language. The first words in the formation of a language represent the basic vocabulary of that language, called “core” or “inherited” words. It can be said that the basic vocabulary of languages has developed and become widespread in the axis of human and human needs. In this context, organ names have a priority in the basic vocabulary of languages. Organ names in Turkish also have a very meaningful and very common usage with the connotations gained depending on their first meanings. In this study, organ names (*mouth, forehead, back, foot, breast, head, wais, throat, neck, nose, external, eye, internal, eyebrow, ear, face*), which are witnessed in

¹ Öğr. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Besni Ali Erdemoğlu Meslek Yüksekokulu (Adıyaman, Türkiye), yahyakemalbeyitoglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6421-8939. [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 08.06.2023-kabul tarihi: 20.07.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1330361]

the *Orhon Yazıtları* and *Dîvânu Lugâti't-Türk* and whose place-direction-related meanings are determined in the *Güncel Türkçe Sözlük*, *Tarama Sözlüğü* and *Derleme Sözlüğü*, are examined in terms of etymology and semantics. Thus, the semantic and formal changes of the names of the organs in question depending on the features such as the use of language and cultural effects have been tried to be revealed. It has been determined that there is a relationship between the anatomical meanings of the mentioned organ names and their place-direction-related meanings in terms of form and/or function. In addition, it has been determined that the dominant meanings of the words *back*, *internal*, *external* are anatomical, but in time, these meanings of the words fell out of use and their place-direction-related meanings became widespread.

Keywords: Vocabulary, basic vocabulary, organ names, etymological, semantical

Giriş

Bir dilin sözlü ve yazılı kaynaklarında yer alan ve bir milletin kültürünü şekillendirip devamlılığını sağlayan en etkin öğelerden biri olan söz varlığı, *Türkçe Sözlük*'te; "Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, vokabüler, kelime hazinesi." şeklinde tanımlanmaktadır (2009, s. 1807). Bir dilin söz varlığı, o dilin zenginliğini yansıtmaya yanında dil incelemeleri, dil eğitimi ve dil bilimi çalışmaları bakımından da önemlidir. Bu nedenle de söz varlığı; alanyazında, özellikle son yıllarda, üzerinde daha çok çalışılan bir saha hâline gelmektedir.

Bir dilin oluşumundaki ilk sözcükler, o dilin *çekirdek* ya da *kaht* sözcükler adı verilen temel söz varlığını temsil etmektedir. Bu sözcüklerin dilde en az değişen öğeler olduğu, 1000 yılda % 19'unun değişirken % 81'inin yaşamını sürdürdüğü ileri sürülmektedir (Aksan, 1982, s. 19).²

Dillerin temel söz varlığının insan ve insan gereksinimleri ekseninde geliştiği ve yaygınlaştığı söylenebilir. Aksan, temel söz varlığının insanın organları başta olmak üzere onun en doğal gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek gibi kavramlar, insana en yakın kişileri gösteren akrabalık adları, sayılar ve insanın maddi ve manevi kültürü içine giren çeşitli kavramlardan oluştuğunu ifade etmektedir (2004, s. 26). Bu bağlamda, organ adları dillerin temel söz varlıkları içerisinde öncelikli bir konumda yer almaktadır.

Türkçedeki organ adları, ilk anlamlarına bağlı olarak kazandığı yan anlamlarla çok anlamlı ve oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Örneğin *ayak* sözcüğünün *Güncel Türkçe Sözlük*'te (GTS)³ 16 anlamı sıralanmaktadır. Ayrıca sözcüğün *Tarama Sözlüğü* (TS) ve *Derleme Sözlüğü*'ndeki (DS) anlamları, çok sayıdaki atasözü, deyim, kalıp söz ve birleşik sözcükteki kullanımları düşünüldüğünde bu sayı oldukça artmaktadır.

Bir dilin temel söz varlığının incelenmesi ile hem o dilin hem de o dili kullanan milletin kültürel ve tarihî devinimi hakkında önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu çalışmada, Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından *Orhon Yazıtları* (OY) ile *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (DLT) tanıklanan ve yer-yön ilişkili

² Doğrudan temel söz varlığı konusuyla ilgilenen araştırmacılardan Peter Kühn, her dilde bir çekirdek söz varlığı bulunduğunun tartışmasız olarak benimsendiğini belirtmekte ve temel söz varlığının saptanması konusunda bazı ölçütler sıralamaktadır. Aksan'ın Kühn'den aktardığı bu ölçütler şunlardır: 1. İnsanoğlunun yaşamında birinci derecede önemli kavramları yansıtmaya. 2. Yeni öğeleri, bileşik sözcükleri türetme değerine, yeni sözcükleri türetme gücüne sahip olması. 3. Anlatım bilimi açısından yansızlığı yani genel kullanılabilirliği ve genel anlaşılabilirliği olması. 4. Çeşitli anlam aktarmalarıyla kullanım alanını genişletme gücü taşıması. 5. Deyimlerde temel olarak kullanılıyor olması. (1982, s. 20-21).

³ Bu çalışmada geçen kısaltmalar, ilk kullanıldıkları yerde açık olarak yazılmış ve ayrıca içinde kısaltmanın kısaltılmış şekli gösterilmiştir.

anlamları *GTS*, *TS* ve *DS*'de tespit edilen organ adları (*ağız*, *alın*, *arka*, *ayak*, *bağır*, *baş*, *bel*, *boğaz*, *boyun*, *burun*, *dış*, *göz*, *iç*, *kaş*, *kulak*, *yüz*), etimolojik ve semantik açılardan incelenmiştir.

Yer-yön ilişkili anlamları tespit edilen organ adlarının öncelikle anatomik anlamı,⁴ ardından *GTS*, *TS* ve *DS*'de geçen yer-yön ilişkili anlam(lar)ı verilmiştir. Daha sonra sözcükle ilgili etimolojik görüşler değerlendirilip Türkçenin değişik dönemlerine ait yazılı kaynaklarındaki örnek kullanımlarla⁵ sözcüğün anatomik anlamı ile yer-yön ilişkili anlam(lar)ı arasındaki bağ semantik olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece söz konusu organ adlarının dilin kullanımını, kültürel etkiler gibi özelliklere bağlı olarak gerçekleşen anlamsal ve biçimsel değişimlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Yer-yön ilişkili anlamları tespit edilen organ adları

1.1. Ağız

Anatomik anlamı: Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap (*GTS*). 2.Koy, körfez, liman vb. yerlerin açık tarafı (*GTS*). 3. Çıkış yeri (*GTS*). 4. Birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak (*GTS*). 5. Uç, kenar (*GTS*). 6. Sınır, uç, hudut (*TS*). 7. Ortasında suların toplandığı bir toprak bulunan çepçevre dağların bu toprağa bakan yamaçları, aklan, koyak (*DS*). 8.Ekin biçilirken orakçı, tırpancının ilk başladığı yer veya bu şekilde tarla içinde açılmış yol (*DS*).

Eren, sözcüğün etimolojisiyle ilgili net bir fikir belirtmemekle beraber o zamana kadar yapılmış açıklamaları sıralamaktadır: Eski çağlardan başlayarak kullanılan, Orta Türkçede (OT) *ağız* olarak geçen bu sözcük, Németh'e göre -z ekiyle yapılmış bir türevidir. Németh'in bu görüşü, Ligeti tarafından da benimsenmiştir. Ramstedt, sözcüğü Korece *aguri* 'mouth' biçimiyle birleştirmiştir. Räsänen, Ramstedh'in birleştirmesini aynen vermiştir. Clauson, *ağız*'daki -z'yi bir 'son ek' olarak değerlendirmiştir. Brockelmann, sözcüğün sonundaki -z'yi ikili organların adlarında kullanılan bir 'formans' olarak açıklamıştır. Kononov da *ağız*'daki -z'yi bir ek saymıştır (1999, s. 4-5).

Yukarıdaki açıklamalardan sözcükteki -z'nin bir ek olduğu konusunda uzlaşıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu ekin işleviyle ilgili farklı görüşler vardır: Erdal; Bang, Gabain ve diğerlerinin -z'yi eski bir tesniye eki olarak kabul ettiğini, insan ve hayvanlarda çift bulunan vücut kısımlarını temsil eden *köz* 'göz', *köküz* 'gögüs', *tiz* 'diz', *müyüz* 'boynuz' gibi sözcüklerin bununla oluştuğunu, iki çenesi olduğu için *ağzın* da bu gruba alındığını belirtmektedir. /z/'nin *biz*, *siz*, *ikiz* ile 1. ve 2. çoğul iyelik eklerinde de geçtiğini, bununla birlikte *älig* 'el', *kulkak* 'kulak', *ägin* 'omuz' veya *adak* 'ayak' gibi çift olan vücut parçalarının /z/ ile bitmediğini, çift olmamasına rağmen *mäniz*'in 'beniz' /z/ ile bittiğini ayrıca *ikiz*'in ikiliği ek ile değil tabanla gösterdiğini de ifade etmektedir. Erdal, aynı zamanda Róna-Tas'ın yaygın görüşün aksine -z'nin bir tesniye eki olmadığını ileri sürdüğünü de aktarmaktadır (2004, s. 162-163).⁶

⁴ Çalışmada ele alınan organ adlarının anatomik anlamları; *GTS*, *DLT* ve Hatice Şirin User'in *Köktürk ve Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)* adlı eseri çerçevesinde belirlenmiştir.

⁵ Örnek ifade ve cümleler, örneklerin alıntılı olduğu kaynaklardaki çeviri yazılara müdahale edilmeden aktarılmıştır.

⁶ Clauson da /z/ ile ilgili olarak benzer görüşler belirtmektedir (bk. 2007, s. 187).

Gülensoy; Tekin'in *ağız* sözcüğünü Yakutça *uos* 'dudak' ile denkleştirdiğini belirtmektedir.⁷ *Ağız*'ın Yakutça *ayak* 'ağız' sözü ile köktaş olabileceğini ancak Çuvaşça *şivar*'dan 'ağız' dolayı sözün ilk şeklinin *āğır* olarak tasarlanması gerektiğini ifade etmektedir (2007, s. 55).

Nişanyan, sözcüğün ilk defa *Irak Bitig*'de (*IB*) "böri *ağzı* emsimiş (kurdun *ağzı* zehirliymiş [?])" gibi ifadelerle tanıklanmış olduğunu belirtmektedir. *DLT*'de ise "insan veya hayvanın *ağzı*; nehrin, su tulumunun, testinin, şarap küpünün ya da kuyunun *ağzı* (...)" anlamlarıyla geçen *ağız* sözcüğü Nişanyan'a göre, kesin olmamakla beraber, *ağrı-* kökünden türemiştir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/agiz>).⁸

-z'nin bir tesniye eki olup olmamasından bağımsız olarak düşünüldüğünde de *ağız*'ın biçim olarak çeneler veya dudaklar arasında yer alması yani ikiliğe sahip olması ve açılıp kapanabilme işlevi semantik açıdan öne çıkmaktadır. Sözcüğün yer-yön ilişkili anlamlarının da bu biçim ve işlev ayrıntısıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu anlamlar; iki nokta arasında kalan yer (*sınır, uç, hudut* gibi), bir genişliğe, açıklığa ulaşılan yer (*bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap* gibi) ve başlangıç noktası (*çıkış yeri* gibi) şeklinde sınıflandırılabilir.

1.2. Alın

Anatomik anlamı: Yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Bazı şeylerin önü, ön yüzü (*GTS*). 2. Karşı (*GTS*).

Clauson, kesin olmamakla birlikte, sözcüğün *al* 'ön' sözcüğünden türetilmiş olabileceğini belirtmekte ve sözcükle ilgili kullanımları örneklemiştir. Clauson'un aktardığı bazı örnekler şöyledir: "*alınka* tamgakka yürekke tegürüp (alına, boğaza ve kalbe dokunup *Türkische Turfantexte [TT] V*)", "biçim künde *alında* bolur (Maymun Günü'nde [ruh] alındadır *TT VII*)", "*alın*: *al-cabha* (alın), *alın*: *al-ḥayd wa'l-rukḥ* (dağın yamacı ve çıkıntılı yeri), *alın* töpü yaşardı (dağların tepeleri bitkilerle yeşerdi *DLT*)" (*ED [An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish, 1972] 147b*). *Alın*'ın *DLT*'deki 'dağın yamacı ve çıkıntılı yeri' anlamı, Türkçenin temel söz varlığı içerisinde organ adlarının yer-yön ilişkili anlamları kolaylıkla kazanabildiğini gösteren güzel bir örnektir. T. Tekin, *alın*'ı *hālın* biçiminde Ana Türkçe uzun ünlülü bir gövde olarak değerlendirmekte ve sözcüğün *hāl* 'ön' sözcüğünden geldiğini ileri sürmektedir (1995, s. 172). Gülensoy, Tekin'in bu tespitini aktarmakla birlikte sözcüğün etimolojisini **alın* şeklinde açıklamaktadır (2007, s. 66).

Sözcüğün etimolojisiyle ilgili fikir birliğine varılmadığı söylenebilir. Clauson, *alın* sözcüğünün kökü olabileceği ileri sürülen *al* sözcüğü hakkında *al*'in gerçekten 'ön, karşı' anlamlarına gelen eski bir sözcük olduğu konusunda büyük şüpheler olduğunu ancak Kazak Türkçesi gibi bazı çağdaş Türk lehçelerinde kesinlikle kullanıldığını ifade etmektedir (*ED 121a*). Belki de bu sözcük, ilk olarak 'vücudun ön tarafı'nı anlatmak için kullanılıp zamanla 'ön, karşı' gibi anlamlar kazanmıştır. Çünkü *alın* da bugün anatomik (yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü) anlamından başka 'bazı şeylerin önü, ön yüzü; karşı' gibi yan anlamlarda kullanılmaktadır. *Alın*'ın bir gövde gibi durması ve *al* ile *alın* sözcüklerinin semantik bağlantısı, bu düşünceyi desteklemektedir. Buna göre, *alın* sözcüğünün etimolojik tahlili şöyle

⁷ Son seste /ç/, /s/, /z/ ünsüzlerinin /s/ye değişmesi, Yakutçada sık karşılaşılan bir özelliktir. Buna göre, *uos* 'dudak' sözcüğünün sonundaki /s/'nin aslında /z/ olduğu söylenebilir. 'Dudak'ın insan ve hayvanlarda çift bulunan vücut kısımlarından olması, yukarıda ifade edilen -z'nin eski bir tesniye eki olduğu teorisi ile örtüşmektedir. Bu bağlamda *ağız*'ın *uos*'tan türediği varsayıldığında da aynı anlam ilişkisi sağlanabilmektedir.

⁸ Nişanyan, Eski Türkçe *ağız*, *geniz*, *boğaz*, *kögüz* 'göğüs' sözcükleri hakkında "Solunum sisteminin dört bölgesinin adı birer sesle ilişkilendirilmiş ve buna bağlı onomatope üretilmiş görünüyor: *ağrı-*, *kekri-* (geçir-), *bağır-*, *kökre-*" açıklamasını yapmaktadır (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/agiz>).

yapılabilir: < *al ‘vücutun ön tarafı’ + in ‘yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü’. Daha sonra bu kök ve gövde farklı zamanlarda ve coğrafyalardaki kullanımlarına bağlı olarak ayrı ayrı ‘ön, karşı, bazı şeylerin öz yüzü’ gibi anlamlar kazanmış olabilir.

1.3. Arka

Anatomik anlamı: Sırt.

Yer-yön ilişkili anlamı: Bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı, ön karşıtı (*GTS*).

Gülensoy, sözcüğün etimolojisini < *ar+k(?) + a ‘yön eki’ biçiminde çözümlemektedir (2007, s. 78). Nişanyan ise *arka*’nın Eski Türkçe (ET) yazılı örneği bulunmayan **artka* ‘arkaya?’ sözcüğünden geldiğini ve *art* sözcüğünden türetildiğini ifade etmektedir. Nişanyan’a göre sözcüğün yapısı açık değildir: +A zarf eki veya +kA yönelme eki gibi ya da < **arkağ* <*arka*- şeklinde bir gelişme göstermiş olabilir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/arka>).

Nişanyan’ın sözcüğün *art*’tan türetilmiş olabileceği yönündeki açıklaması, mantıklı görünüyor. Çünkü *DLT*’de *art*’ın ‘boyun’ anlamında da geçtiği bilinmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 19). Bu açıdan bakıldığında *art* ve *arka* sözcüklerinin ‘vücutun arka tarafı’ anlamına gelen bir ortak kökten (**ar*) gelmesi muhtemeldir.

OY’de “[ka]rlık yegren ermelig *arkasın*² s²ıyu urtı (Karluk[lar] kahverengi ermeli[nin]? sırtını kırırverdi *Küli Çor [KÇ] 21*)” (Aydın, 2017, s. 138) ifadesiyle tanımlanan sözcük, Kâşgarlı Mahmud tarafından ‘sırt; zorluklarda yardımcı olan kişi, arka, destek’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 556) biçiminde tanımlanmaktadır. Clauson da sözcüğün aslında ‘bir kişinin, hayvanın veya şeyin arkası’ anlamına geldiğini buradan hareketle de ‘destekçi, bir kişinin arkasında duran ve onu destekleyen kimse’ anlamını kazandığını belirtmektedir (*ED* 215b).

Bu açıklamalardan sözcüğün başat anlamının anatomik (sırt) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bugün sözcüğün bu anlamda kullanımı, birkaç kalıp sözle (arkası yere gelmemek ‘sırtı yere gelmemek’, arkasına almak ‘sırtına yüklemek’ gibi) sınırlı kalmıştır. Sözcüğün eski zamanlardan itibaren yan ve mecaz anlamlarla yoğun olarak kullanıldığı, bu nedenle anatomik anlamının geri planda kaldığı düşünülebilir. *Arka* sözcüğünün anatomik anlamının geri planda kalması, bu sözcüğün yerine *sırt* sözcüğünün geçmesiyle de ilgili olabilir. *DLT*’de ‘kalın ve sert kıl’ (2018, s. 148) anlamında tanımlanan *sırt* sözcüğünün, Clauson’a göre temel anlamı ‘arka’dır ve bir anlamı da ‘atın boynundaki kalın kıl’dır (*ED* 846a). Belki de sözcük, ‘hayvanların boynunda bulunan kalın ve sert kıl, yele’ anlamından anlam genişlemesi yoluyla ‘insan ve hayvanlarda boyundan bele kadar uzanan üst bölüm’ anlamını da kazanmıştır.

Sözcüğün anatomik anlamı (sırt) ile yer-yön ilişkili anlamı (bir şeyin temel tutulan yüzünün tam ters yanı, ön karşıtı) arasında ise biçimsel bir ilginin olduğu açıktır.

1.4. Ayak

Anatomik anlamı: Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Toplanmış olan suyun alttan akıp gittiği yer (*TS*). 2. Kavşak, ağız (*DS*). 3. Maden ocaklarında sarmaların altında açılan boşluk (*DS*).

ET’de “bodun *adak* kamşatdı yawlak boltaçı erti (halkı sarsıldı, kötü olacaktı *Köl Tegin [KT] K 7*)” (Aydn, 2017, s. 138), “başın berü *adukka* tegi (baştan ayağa *Manichaica [M] I*)” (ED 45b) gibi ifadelerde örneklendiği üzere *adak* şeklinde geçen sözcüğün etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır: Eren, *ayak*’ın yaygın bir inanca göre Türkçe *at-* (**ad-*) kökünden ‘*at-* + *-(a)k eki*’ geldiğini ve Németh, Ligeti, Egorov gibi isimlerin görüşlerinin bu yönde olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Poppe’nin Türkçe *ayak* (*<adak*) ve Moğolca *ayağ* (*<*padak*) sözlerini Korece *padak* biçimiyle birleştirdiğini de aktarmaktadır (1999, s. 26). Gülensoy, sözcüğü *<ayak <adak <*adak-azak (DLT) <*adık* şeklinde çözümlenmekte ve Hamilton’un **ad-/yad-* ‘yere yatmak, sermek’, Sevortyan’ın ise **ād-/ad-* ~ *ay-* ‘adım atmak’ kökünden getirdiğini bildirmektedir (2007, s. 91-92).

Ayak’ın anatomik anlamda vücudun en alt kısmında bulunması ve taşıyıcılık ile hareket ettirme işlevlerine sahip olması, yer-yön ilişkili anlamlarının da bu minvalde belirmesini sağlamıştır. Nitekim ‘toplanmış olan suyun alttan akıp gittiği yer’ anlamında hem altta hem de hareket hâlinde olma durumu söz konusudur. ‘Maden ocaklarında sarmaların altında açılan boşluk’ anlamında yine alt kısımda bulunma anlamı öne çıkmaktadır. ‘Kavşak, ağız’ anlamında ise yolların birbirine kavuşması bağlamında bir hareketlilik anlamından söz edilebilir.

1.5. Bağır

Anatomik anlamı: Göğüs.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Dağda orta bölüm (*GTS*). 2. Bayır, yamaç (*DS*).

Kâşgarlı Mahmud sözcük hakkında, “*bağır* karaciğer. Başkasına boyun eğmeyen adama bedük *bağırlı* denir; ‘büyük ciğerli’ demektir. Yayın *bağırına* (ortasına) yâ *bağrı* denir.” açıklamasını yapmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 155). Clauson, sözcüğün anlamını ‘karaciğer’ olarak vermekte ve mecazi anlamlarının duyguların kaynağının karaciğer olduğu şeklindeki inançtan kaynaklandığını belirtmektedir. Clauson aynı zamanda “yerdeki *bağırın* yorığma tınlığı (karınları üzerinde sürünen canlılar *Chuastuanıft [Chuas.]*”, “*bağırdın* tepremiş ig ol (o, karaciğerden kaynaklanan bir hastalıktır *TT I*)” gibi ifadeler aktararak sözcüğün eski kullanımlarını örneklendirmektedir (ED 317a). Gülensoy, ‘göğüs’ ET, OT *bağır~bağar* (Uyg., *DLT*) biçiminde bilgi vermektedir (2007, s. 102). Nişanyan, *bağır*’ı ET *bağır* ‘1. karın, gövdenin iç boşluğu, 2. ak veya kara ciğer’ sözcüğünden getirmektedir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/bağır>).

Bu açıklamalardan *bağır*’ın ilk anlamının ‘karaciğer’ olduğu, karaciğerin de karın boşluğunun sağ üst tarafında ve göğsün altında yer alması nedeniyle ‘göğüs, karın’ anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır. Sözcüğün yer-yön ilişkili anlamlarının ‘göğüs’ anlamıyla ilintili olduğu söylenebilir. Çünkü göğüs, ‘vücudun boyunla karın arasında bulunan bölümü’dür. ‘Dağda orta bölüm’ anlamında da iki noktanın arasında bulunma ilgisi söz konusudur. ‘Bayır, yamaç’ anlamında ise biçim ilişkisi kurulduğu düşünülebilir. Sözcüğün *DLT*’de yer-yön ilişkili anlamının (yayın ortası) geçmesi, organ adlarının yer-yön ilişkili anlamları kolaylıkla kazanabildiğini göstermektedir.

1.6. Baş

Anatomik anlamı: İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Arazide en yüksek nokta (*GTS*). 2. Bir şeyin yakını veya çevresi (*GTS*).

Clauson, sözcüğün anatomik anlamından başka ilk dönemlerden itibaren bir ordunun başı, bir şeyin başlangıç noktası ve coğrafi özellikler için de kullanıldığına dikkat çekmektedir (ED 375a).⁹ Nitekim OY'de tanımlanan “yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüziğe başıya bir t[egmedi] (zırhından [ve] kaftanından yüzden fazla ok vurdular, yüzüne [ve] başına, biri [bile] değmedi KT D 33)”, “törtünç çuş başınta sünüş'dümüz (dördüncü olarak Çuş Baş'ında¹⁰ savaştık KT K 6), “ıdok başda sünüş'düm (Idok Baş'ta¹¹ savaştım Bilge Kağan [BK] D 25)” gibi örneklerde sözcüğün ‘baş, kafa; ırmakların birbirine karışma yeri; dağ zirvesi’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (2017, s. 62, 66, 89). Eren, baş sözcüğünü Kâşgarlı Mahmud'un ‘yara’ olarak kullanılan bāş biçimiyle karıştırdığını bildirmektedir (1999, s. 42). Gülensoy ise ET'den itibaren tanımlanan sözcüğün etimolojisiyle ilgili Hamilton'un (<*bāš), Ramstedt'in (<*bal) ve T. Tekin'in (<*balç) görüşlerini aktarmaktadır (2007, s. 118).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere sözcük, ET'den itibaren yer-yön ilişkili anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcüğün biçimsel ve işlevsel benzerliklerden dolayı ‘arazide en yüksek nokta’ ve ‘bir şeyin yakını veya çevresi’ anlamlarını kazanmasında ise baş'ın anatomik olarak vücudun en üst kısmında bulunmasının ve yukarıdan aşağıya ilk organ olmasının belirleyici olduğu düşünülebilir.

1.7. Bel

Anatomik anlamı: İnsan bedeninde göğüsle karın, sırtla kalçalar arasında daralmış bölüm.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Dağ sırtlarında geçit veren çukur yer (GTS). 2. Dağ silsilesi, sıradağ (DS). 3. Orta, orta bölüm (DS).

Clauson, bé:l şeklinde verdiği sözcüğün ‘dağ silsilesi’ gibi anlam uzantılarına sahip olduğunu bildirmekte ve “bé:lçe boğuzça suvda (bellerine ve boğazlarına kadar suda Uigurica [U] II)”, “anı: bé:linde: tut: (onun belinden tut DLT)” gibi örnek kullanımlar aktarmaktadır (ED 330a). Tietze, bel'in ET'deki kullanımına (bél) göndermede bulunarak ‘gövdenin ortası, bükülen yeri’ açıklamasını yapmaktadır (2002, s. 307). Gülensoy, sözcüğü ‘bel; kalça ile karın arası’ olarak tanımlamakta ve -bél şeklinde vermektedir. ‘Vadi’ anlamındaki bel'i ise ayrı sözcük olarak değerlendirmekte ve etimolojisini <*bql olarak aktarmaktadır (2007, s. 127). Nişanyan da sözcüğü bél şeklinde yazıp ‘1. gövdenin orta bölümü, 2. iki dağ arasındaki alçak yer’ tanımlarını yapmaktadır (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/bel>).

Sözcüğün anatomik anlamıyla yer-yön ilişkili anlamları arasında biçim ilişkisinin ağır bastığı söylenebilir. Bel'in özellikle sırttan kalçalara doğru inerken aldığı biçim ile ‘dağ sırtlarında geçit veren çukur yer’ ve ‘dağ silsilesi, sıradağ’ anlamları, belin gövdenin orta bölümünde yer alması ile de ‘orta, orta bölüm’ anlamı arasında ilişki kurulabilmektedir.

⁹ Burada Aksan'ın çok anlamlılık hakkındaki görüşlerini hatırlatmak yerinde olacaktır: Aksan, Schöne'nün çok anlamlılığın sözcüklerin devamlılığını sağlayan önemli bir etken olduğunu ileri sürdüğünü aktardıktan sonra, en eski belgelerdeki sözcüklerde bu olay görülürse, dilin o sözcüklerinin, dolayısıyla dilin eskiliğinin meydana çıkacağını ifade etmektedir (1969, s. 50).

¹⁰ Hangay Dağları'nın kuzeydoğusunda, Selenge ile Tula ırmakları arasındaki küçük ırmaklardan birinin kaynağı veya başka bir ırmağa karışma yeri (2017, s. 150).

¹¹ Soğdiyana bölgesinde bir dağ? (2017, s. 153).

1.8. Boğaz

Anatomik anlamı: Boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar, imik, kursak.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. İki dağ arasında dar geçit (*GTS*). 2. İki kara arasındaki dar deniz (*GTS*).

Eren, sözcüğün ET ve OT’de *boğuz* olarak geçtiğini bildirdikten sonra, *boğ-* kökünden geldiğini ve Németh, Brockelmann, Ligeti ile Räsänen’in de aynı görüşte olduğunu aktarmaktadır. Doerfer’in ise bu görüşe katılmadığını, özellikle *-z*’nin ikili organ adlarında geçtiğini göz önünde bulundurarak *boğaz* (*ve ağız*) gibi türevlere ilişkin açıklamaları eleştirdiğini yazmaktadır. Eren aynı zamanda Clouson’un Türk diyalektlerinde *boğaz*’ın ‘gebe, yüklü’ anlamında kullanıldığını, ‘boğaz’ ve ‘gebe’ anlamları arasındaki bağlantının ise açık olmadığını söylediğini ifade etmektedir (1999, s. 56). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *<*boğ-(u)z <*buğ-ur = Çuv. pır <*boğur* şeklinde ele almaktadır (2007, s. 156). Nişanyan da sözcüğün ET *boğ-* fiilinden türetildiğini bildirmektedir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/boğaz>).

OY ve *DLT*’de “bodun *boguz* tok erti (halkın karnı toktu *Tonyukuk [T] 8*)” (2017, s. 105), “*boguz* alıp tükel bogdı (boğazımı ısırđı ve onu boğdu)” (2018, s. 240) gibi kullanımlarla tanıklanan boğaz sözcüğünün yan anlamlarında anatomik biçiminden dolayı ‘dar geçit’ anlamının öne çıktığı görülmektedir. *Boğaz*’ın ‘iki dağ arasında dar geçit’ ve ‘iki kara arasındaki dar deniz’ anlamlarında da aynı biçimsel ilişkiden söz edilebilmektedir.

1.9. Boyun

Anatomik anlamı: Gövdenin başla omuz arasında kalan bölgesi.

Yer-yön ilişkili anlamı: Dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer (*GTS*).

Clouson, sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermemekte ancak “sığun beginiğ *boyının* kesip (maral geyiğinin reisinin boynunun kesilmesi *U IV*)”, “kulğak *boyun* tölep (?) (kulağını [emirlere] ve boynunu [çalışmaya] sunmak [?] *Uigurische Sprachdenkmäler [USp]*)” gibi örnek kullanımları aktarmaktadır (*ED* 386b). Eren, sözcüğün *boy* kökünden geldiğini ifade ederek *boy* (*<*boń*)+ *-(i)n eki* açıklamasını yapmakta ve sözcük hakkında yapılan yorumları değerlendirmektedir. Räsänen’in **boń*, **moń* biçiminden yola çıktığını, Róna-Tas’ın *boyun* (*>moyun*)’u *boń* kökünden getirdiğini, Doerfer’in *-n* ekinin *burun*, *taban*, *karın*, *alın* gibi birtakım organ adlarında kullanıldığını dikkat çektiğini belirtmektedir (1999, s. 59). Gülensoy ise sözcüğün etimolojisini OT *boyun* ~ *boyun* (*DLT*) ~ *bōyn*+*i*, *bōyn*+*ın* *<*bōyun* şeklinde açıklamaktadır (2007, s. 164).

Sözcüğün anatomik biçimi ile *GTS*’de geçen yer-yön ilişkili anlamı arasında belirgin bir ilgi olduğu görülmektedir. Çünkü *boyun*’un başla omuz arasında geçiş bölgesi olması ve baştan omuza doğru bir eğri çizmesi, ‘dağ sırtlarında geçmeye elverişli alçak yer’ anlamını biçimsel olarak zihinde canlandırmaktadır.

1.10. Burun

Anatomik anlamı: Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü (*GTS*). 2. Bir nesnenin veya arazinin köşesi (*DS*).

Eren, sözcüğün diyalektlerde kullanılan *bura-*, **bur-* ‘kokmak, koku vermek’ kökünden *-(u)n* ekiyle yapıldığını bildirerek Türkçede organ adlarında *-n* ekinin sık sık kullanıldığına dikkat çekmektedir (1999, s. 64). *DLT*’de “ardı sini kız bo.dı anıñ tāl / yayılır anıñ artuçu *burnı* takı kıwa.l (bedeni körpe, vücudu nazlı nazlı salınan, ardıç dalı gibi titreyen, burnu biçimli kız seni aldattı)” (2018, s. 178) şeklinde tanımlanan *burun*’un etimolojisini Gülensoy, *<bur-un* şeklinde açıklamaktadır (2007, s. 186).

Eski Türkçe Sözlük’te *burun*’un ilk anlamı anatomik olarak ‘burun’, ikinci anlamı ise ‘çıkıntı’ şeklinde verilmektedir (*DTS [Drevnetjurkskiy slovar*, 1969] 126a). Clauson da sözcüğün (bir insan veya hayvanın) ‘burnu’, (bir kuşun) ‘gagası’ vb. anlamından dolayı çıkıntılı bir doğal özellik, (bir dağın) zirvesi gibi anlamlar kazandığını bildirmektedir (*ED* 366b). Dolayısıyla anatomik anlamdaki *burun* ile ‘karanın, özellikle yüksek ve dağlık kıyılarda, türlü biçimlerde denize uzanmış bölümü’, ‘bir nesnenin veya arazinin köşesi’ anlamlarında *DTS* ve *ED*’de geçen biçim ilişkisi açıkça kurulabilmektedir.

1.11. Dış

Anatomik anlamı: Bedenin dış yüzü, ten; sırt.

Yer-yön ilişkili anlamı: Herhangi bir cisim veya alanın sınırları içinde bulunmayan yer, hariç, iç karşıtı (*GTS*).

Gülensoy, ‘dış; iç’in karşıtı’ anlamını verdiği sözcük hakkında *<ET, OT taş ‘dış, taşra’ (DLT)* açıklamasını yapmaktadır (2007, s. 280). Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)* adlı çalışmasında *taş*’ı ‘bedenin dış yüzü, ten; sırt’ şeklinde anlamlandırmakta ve *Beden, Organlar, Dokular* başlığı altında değerlendirmektedir. Şirin User aynı zamanda “içrā : (a)şs(ı)z : *t(a)şra* : tonsuz *y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k* : *bod(u)nta* : *üzä* : *ol(u)rt(u)m* : (karmı aç, vücudu açıkta olan; kötü durumda, perişan bir halka kağan oldum *KT D 26; BK D 21*)” örneğini aktarmaktadır (2009, s. 221). Bu örnekte *taş*’ın açık bir şekilde, anatomik anlamda kullanıldığı görülmektedir. *DLT*’de geçen “kişi ala.sı içtin yılki ala.sı *taştı.n*” (2018, s. 44) atasözünün gerçek anlamının (insanın alacası içindedir, hayvanın alacası vücudunun dışındadır) da anatomik olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün *dış* sözcüğü, yaygın olarak ‘iç’in karşıtı’ anlamında kullanılmaktadır. Ancak yukarıdaki örnekler, sözcüğün başat anlamının anatomik olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü bir dilin temel söz varlığının merkezinde “insan”ın olduğu bilinmektedir. İnsanın da önce kendisini ardından çevresini anlamlandırmaya başladığı ileri sürülebilir. Ya da başka bir ifadeyle, bir sözcüğün aynı dönemde birden fazla anlamı saptanabilmişse bu anlamlardan “insan”a en yakın olanının o sözcüğün başat anlamı olduğu iddia edilebilir. Bu bağlamda, *dış*’ın (ilk dönemlerde *taş*) öncelikle bir organ adı olarak kullanıldığını, ardından yer-yön ilişkili ya da daha başka anlamlar kazandığını düşünmek, mantık dışı olmayacaktır.

Sözcüğün anatomik anlamı (bedenin dış yüzü, ten; sırt) ile yer-yön ilişkili anlamı (herhangi bir cisim veya alanın sınırları içinde bulunmayan yer, hariç, iç karşıtı) arasında ise biçimsel bir ilginin kurulduğu anlaşılmaktadır.

1.12. Göz

Anatomik anlamı: Görme organı, basar.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Suyun topraktan kaynakıldığı yer, kaynak (*GTS*). 2. Oda (*GTS*).

Clauson, ET’de *köz* şeklinde geçen sözcüğün *kör-* ile çok eski bir etimolojik bağlantısının olduğunu vurgulamakta ve “*közün* körüp (gözle görmek *Chuas.*)”, “*közümte* (bana göre, nazarımda *TT II*)”, “*köziye* neñ ilinmegey (hiç gözüne çarpmayacak *M I*)” gibi bazı kullanımlarını örneklendirmektedir (*ED* 756b). Erdal, bazı sözcüklerde görülen kök/gövde ile sözcük sonundaki ses değişimlerine dikkat çekmekte ve *kutur-* (*kudur-*)/*kutuz* (*kuduz*) örneğinde olduğu gibi *kör-/köz* örneğinde de bir *r/z* değişiminin gerçekleştiğini ifade etmektedir (2004, s. 85). Gülensoy ise sözcüğün etimolojisini <*kö:-z olarak göstermektedir (2007, s. 388).

Göz’ün anatomik yapısı ile ‘suyun topraktan kaynakıldığı yer, kaynak’ anlamı birlikte tahayyül edildiğinde ikisi arasında biçimsel bir ilişki olduğu, *göz*’ün ‘açılıp kapanabilme’ si ile de ‘oda’ anlamı arasında işlevsel bir ilişki kurulduğu ileri sürülebilir.

1.13. İç

Anatomik anlamı: Mide, bağırsak, karın.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer, dâhil, dış karşıtı (*GTS*). 2. Kapalı yer (*DS*).

Gülensoy, ET ve OT’den itibaren tanıklanan *iç* sözcüğünü ‘dâhil, dış karşıtı’ şeklinde tanımlamaktadır (2007, s. 422). Şirin User, ‘mide’ anlamıyla *Beden, Organlar, Dokular* başlığı altında ele aldığı *iç* sözcüğünü “*içrâ* : (a)şs(ı)z : t(a)şra : tonsuz y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k : bod(u)nta : üzâ : ol(u)rt(u)m : (karnı aç, vücudu açıkta olan; kötü durumda, perişan bir halka kağan oldum *KT D 26; BK D 21*)” örneği ile aktarmaktadır (2009, s. 220).

Clauson, sözcüğün türevleri arasında saydığı *içe:giü* sözcüğünün ‘insan vücudunun içi’ anlamına geldiğini belirtmektedir (*ED* 17b). Bu sözcük (*içegü*), *DLT*’de de ‘kaburga kemiklerinin içinde kalan kısım’ anlamıyla verilmektedir (2018, s. 660). Tietze, *iç* sözcüğünün anlamları arasında ‘karın’ anlamını da “iç ağrısı (ishal, karın ağrısı *TS 1996*)” örneği ile aktarmaktadır (2009, s. 365). *GTS*’de de sözcüğün anlamları arasında ‘mide, bağırsak, karın’ anlamı verilmekte ancak ilk anlam olarak ‘herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer, dâhil, dış karşıtı’ anlamı geçmektedir.

İç’in başat anlamının anatomik (mide, bağırsak, karın) olduğu ancak zamanla bu anlamının geri planda kaldığı anlaşılmaktadır. Şirin User’in sözcüğe doğrudan ‘mide’ anlamını vermesi de (2009, s. 220), bu görüşü desteklemektedir. Bilindiği gibi ‘mide’ Arapça bir sözcüktür. Muhtemelen ‘mide’ sözcüğü, Türkçenin söz varlığına dâhil olduktan sonra ‘iç’ sözcüğünün bu anlamda kullanımı da zamanla azalmıştır. Bugün, ‘midesi (içi) bulanmak’, ‘midesi (içi) ezilmek (veya kazınmak)’ gibi örneklerde ‘mide’nin ‘iç’ ile eş anlamlı kullanılması da bunun bir göstergesi sayılabilir.

Sözcüğün anatomik anlamı (mide, bağırsak, karın) ile yer-yön ilişkili anlamları (herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer, dâhil, dış karşıtı; kapalı yer) arasında ise biçimsel bir ilginin olduğu ileri sürülebilir.

1.14. Kaş

Anatomik anlamı: Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kullar.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Sarp kayalık, uçurum (*GTS*). 2. Bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınıır, set (*GTS*).

T. Tekin, *kaş*'i *kāş* biçiminde Ana Türkçe uzun ünlülü bir sözcük olarak değerlendirmektedir (1995, s. 101). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini < **kāş* (T. Tekin) [< **kāl*] (Räsänen) şeklinde aktarmaktadır (2007, s. 472). *OY*'de “közi *kaş*ı yavlak boltaçı (gözü, kaşı kötü olacak *KT K 11*)” (2017, s. 68). şeklinde tanımlanan sözcük için *DLT*'de ‘gözün kaş; herhangi bir şeyin ucu veya kıyısı’ açıklamaları yapılmakta ve “Bundan *yār kāş*ı denir; ‘uçurum vb.nin ucu’ demektir.” örneği verilmektedir (2018, s. 410). Clauson da sözcüğün ilk anlamından dolayı bir şeyin kenarı veya yanı (bir tepenin yamacı) gibi anlamları kazandığını belirtmektedir (*ED* 669a).

Yukarıdaki açıklamalardan sözcüğün Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren yer-yön ilişkili anlamlar taşıdığı anlaşılmaktadır. *DLT*'de geçen ve Clauson'un yaptığı açıklamalara ek olarak *kaş*'in anatomik biçiminden ötürü, ‘kenar, uç, uçurum, sınıır, set’ gibi anlamlar kazandığı söylenebilir.

1.15. Kulak

Anatomik anlamı: Başın her iki yanında bulunan işitme organı.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri (*GTS*). 2. Yağmur ve sel sularının toplandığı çukur, su yatakları (*DS*). 3. Arkların ya da göl ve dereden tarlaya alınan suyun ağızı (*DS*). 4. Küçük vadi (*DS*). 5. Göllerin karaya giren sivri kısımları (*DS*). 6. Tarlanın köşesi, dar yeri (*DS*). 7. Kenar (*DS*).

Clauson, sözcüğün *kulak* üzerinden oldukça erken bir tarihte *kulak*'a evrilmiş olabileceğini ifade ettikten sonra “közin körüp *kulkak*ın eşidip (gözün görüp kulağın işitip *Chuas.*)”, “élig köz *kulak* tuttu ([hükümdarın] gözlerini ve kulaklarını ele geçirdi *Kutadgu Bilig [KB]*” gibi örnekler vermektedir (*ED* 621a). Erdal, sözcüğün ‘köle’ anlamına gelen *kul* kökünden türemiş olabileceğini ileri sürmektedir (1991, s. 75). Eren, sözcüğün ET'de ‘*kulgak*, *kulkak*’, OT'de ‘*kulkak*’ olarak geçtiğini; Kâşgarlı Mahmud'a göre ‘*kulgak* ve *kulkak*’ biçimlerinin de kullanıldığını ifade etmekte ve yaygın bir inanca göre **kul*- ‘işitmek’ kökünden geldiğini belirtmektedir (1999, s. 264). Gülensoy ise sözcüğün etimolojisini ET, OT ~ *kulak* ~ *kulhak* ~ *kulkaç* ~ *kulğak* ~ *kulağ* ~ *kulkāk* < **kul*- ‘işitmek’ + -ğak/-kaç şeklinde aktarmaktadır (2007, s. 564).

Kulak'ın anatomik yapısı (içindeki kıvrımlar, çukur ve oval oluşu, bazı hayvanlarda uçlarının sivri oluşu vb.) ile sözcüğün yer-yön ilişkili anlamları arasında biçimsel bir bağlantı kurulduğu anlaşılmaktadır.

1.16. Yüz

Anatomik anlamı: Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, sima, çehre, surat.

Yer-yön ilişkili anlamı: 1. Yüzey (GTS). 2. Yan, taraf (GTS).

Gülensoy, sözcüğün etimolojisi hakkında ET, OT *yüz*, (Uyg.) *yüüz* (DLT) < *yüz [< *yü- / ü- ‘yayılmak’ + -z ‘fiilden ad yapan ek’ (Hamilton) < *yür² açıklamasını yapmaktadır (2007, s. 1196-1197). Karaman, yüz sözcüğünün *yü- kök biçimine {-(X)z} ekinin getirilmesiyle kurulduğunu belirtmekte ve buradaki *yü-fiiline Erdal’ın ‘to face (towards)’ karşılığını verdiğini aktarmaktadır (2021, s. 1174). Nişanyan ise *yüz*’ün *üz* veya *yüz* sözcüğünden evrildiğini ve Moğolca aynı anlama gelen, yazılı örneği bulunmayan *nigur* biçimi ile eş kökenli olduğunu ileri sürmektedir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/yuz>).¹² Sözcük, OY’de “yarıkta yalmasıta yüz artuk okun urtı *yüziye* başına bir t[egmedi] (zırhından [ve] kaftanından yüzden fazla ok vurdular, yüzüne [ve] başına, biri [bile] değmedi *KT D 33*)” (2017, s. 62), DLT’de “i.çti bolup *yüz* torı (yüzünü ekşiterek onu içti)” (2018, s. 22) gibi kullanımlarla tanıklanmıştır.

Yüz’ün anatomik anlamda vücudun üst kısmında yer alması ile bir şeyin üst kısımlarda bulunduğunu ifade eden ‘yüzey’ anlamı arasında (örneğin, suyun yüzünde), başın bir (ön) bölümünü teşkil etmesi ile de ‘yan, taraf’ anlamı arasında biçimsel bir ilişki kurulduğu düşünülebilir.

Sonuç

Bu çalışmada, *Orhon Yazıtları* ile *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te tanıklanan ve yer-yön ilişkili anlamları *Güncel Türkçe Sözlük*, *Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü*’de tespit edilen organ adları (*ağız, alın, arka, ayak, bağır, baş, bel, boğaz, boyun, burun, dış, göz, iç, kaş, kulak, yüz*), etimolojik ve semantik açılardan incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Söz konusu organ adlarının anatomik anlamları ile yer-yön ilişkili anlamları arasında biçim ve/veya işlev bakımından bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, *ayak*’ın anatomik anlamda vücudun en alt kısmında bulunması ve taşıyıcılık ile hareket ettirme işlevlerine sahip olması, yer-yön ilişkili anlamlarının da bu minvalde belirmesini sağlamıştır. Nitekim ‘toplanmış olan suyun alttan akıp gittiği yer’ anlamında hem alta hem de hareket hâlinde olma durumu söz konusudur. ‘Maden ocaklarında sarmaların altında açılan boşluk’ anlamında yine alt kısımda bulunma anlamı öne çıkmaktadır. ‘Kavşak, ağız’ anlamında ise yolların birbirine kavuşması bağlamında bir hareketlilik anlamından söz edilebilir.

Türkçenin temel söz varlığı içerisinde organ adlarının yer-yön ilişkili anlamları kolaylıkla kazanabildiği saptanmıştır. Birçok organ adı, Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında yer-yön ilişkili anlamlarda tanıklanmıştır. *Baş*’ın OY’de ‘tepe, zirve, ırmak başı’ anlamlarında kullanılması; DLT’de *alın*’ın ‘dağın yamacı ve çıkıntılı yeri’ ve *bağır*’ın ‘yayın ortası’ anlamlarının geçmesi bu duruma örnek verilebilir.

Alın sözcüğünün kökü olabileceği ileri sürülen ancak çağdaş Türk lehçelerinde kullanılıp daha eski zamanlarda karşılaşılmadığı için teredditle yaklaşılacak ve ‘ön, karşı’ anlamlarına gelen *al* sözcüğü hakkında, ilk anlamının anatomik olabileceği yönünde bir tespit bulunulmuştur. Bu sözcüğün, ilk olarak ‘vücudun ön tarafı’ni anlatmak için kullanılıp zamanla ‘ön, karşı’ gibi anlamlar kazanmış olması muhtemeldir. Çünkü *alın* da bugün anatomik (yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü) anlamından

¹² Nişanyan, Moğolca *nigur*’un Türkçe sözcüğün fonetik eş değeri olduğunu belirtmekte ve Moğolca *ni-> ET n̄ > y*, Moğolca *-gV > ET o* ve Moğolca *-r > ET z* açıklamasını yapmaktadır (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/yuz>).

başka 'bazı şeylerin önü, ön yüzü; karşı' gibi yan anlamlarda kullanılmaktadır. *Alın*'ın bir gövde gibi durması ve *al* ile *aln* sözcüklerinin semantik bağlantısı, bu düşünceyi desteklemektedir. Buna göre, *aln* sözcüğünün etimolojik tahlili şöyle yapılabilir: <*al 'vücudun ön tarafı'+ın 'yüzün, kaşlarla saçlar arasındaki bölümü'. Daha sonra bu kök ve gövde farklı zamanlarda ve coğrafyalardaki kullanımlarına bağlı olarak ayrı ayrı 'ön, karşı, bazı şeylerin öz yüzü' gibi anlamlar kazanmış olabilir.

Arka sözcüğünün başat anlamının anatomik (sırt) olduğu düşünülebilir. Bugün bu anlamının ikinci planda kalması, bu sözcüğün yerine *sırt* sözcüğünün geçmesiyle ilgili olabilir. *DLT*'de 'kalın ve sert kıl' anlamında tanımlanan *sırt* sözcüğünün, Clauson'a göre temel anlamı 'arka'dır ve bir anlamı da 'atın boynundaki kalın kıl'dır. Belki de sözcük, 'hayvanların boynunda bulunan kalın ve sert kıl, yele' anlamından anlam genişlemesi yoluyla 'insan ve hayvanlarda boyundan bele kadar uzanan üst bölüm' anlamını da kazanmıştır.

Arka sözcüğünün kökü olabileceği düşünülen *art* sözcüğünün *DLT*'de 'boyun' anlamında da geçtiği bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında *art* ve *arka* sözcüklerinin 'vücudun arka tarafı' anlamına gelen bir ortak kökten (*ar) gelmesi muhtemeldir.

Bağır sözcüğünün Türkçenin en eski yazılı kaynaklarındaki kullanımları bağlamında ilk anlamının 'karaciğer' olduğu tahmin edilebilir. Karaciğerin de karın boşluğunun sağ üst tarafında ve göğsün altında yer alması nedeniyle sözcüğün 'göğüs, karın' anlamlarını kazanmış olması mümkündür.

Dış (taş) sözcüğünün *OY*'de, *DLT*'de 'bedenin dış yüzü, ten; sırt' gibi anlamlarda tanımlanmış olması, bu sözcüğün başat anlamının anatomik olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü bir dilin temel söz varlığının merkezinde "insan"ın olduğu bilinmektedir. İnsanın da önce kendisini ardından çevresini anlamlandırmaya başladığı ileri sürülebilir. Ya da başka bir ifadeyle, bir sözcüğün aynı dönemde birden fazla anlamı saptanabilmişse bu anlamlardan "insan"a en yakın olanının o sözcüğün başat anlamı olduğu iddia edilebilir. Bu bağlamda, *dış*'ın (ilk dönemlerde *taş*) öncelikle bir organ adı olarak kullanıldığını, ardından yer-yön ilişkili ya da daha başka anlamlar kazandığını düşünmek, mantık dışı olmayacaktır.

OY'de 'mide' anlamıyla tanımlanan *iç* sözcüğünün bu anlamda kullanımı zamanla azalmıştır. Bu durum, Arapçadan Türkçenin söz varlığına dâhil olan *mide* sözcüğünün *iç* yerine geçmiş olması ile ilgili olabilir. Bugün, 'midesi (içi) bulanmak', 'midesi (içi) ezilmek (veya kazanmak)' gibi örneklerde 'mide'nin 'iç' ile eş anlamlı kullanılması da bunun bir göstergesi sayılabilir.

Kaynakça

- Aksan, D. (1969). Türkçe araştırmalarında yeni yollar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 17, 45-55.
- Aksan, D. (1982). *Her yönüyle dil (ana çizgileriyle dilbilim)*. (C. III). Ankara: TDK Yayınları.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözvarlığı*. (3. Basım). Ankara: Engin Yayınevi.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, Sir G. (2007). Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler. (Çev. Uluhan Özalan). *Dil Araştırmaları*, 1(1), 185-196.

- Derleme sözlüğü*. 15.05.2023-01.06.2023 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânu lugâti't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation*. (Vol. I). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Eren, H. (1999). *Türkçenin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. (C. I-II). Ankara: TDK Yayınları.
- Güncel Türkçe sözlük*. 15.05.2023-01.06.2023 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Karaman, A. (2021). Eski Türk yazısıyla kâğıda yazılmış runik metinlerde ileri ögeler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(2), 1145-1181.
- Nadalyaev, V. M. & Nasilov, D. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningard: Nauka.
- Nişanyan sözlük*. 15.05.2023-01.06.2023 tarihleri arasında Nişanyan sözlük: <https://nisanyansozluk.com/> adresinden alındı.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtları (söz varlığı incelemesi)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tarama sözlüğü*. 15.05.2023-01.06.2023 tarihleri arasında Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Simurg Kitapçılık.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı*. (C.I). İstanbul-Wien: Simurg Kitapçılık.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı*. (C.II). Wien: Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Türkçe sözlük*. (2009). (10. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.